

**O'ZBEKSTAN RESPUBLİKASI JOQARI HA'M ORTA ARNAWLI BİLİM
BERIW MİNİSTRLİGİ**

**BERDAQ ATINDAG'I QARAQALPAQ MA'MLEKETLİK
UNİVERSİTETİ**

KURS JUMISI

Orınlag'an: Oralbaeva.M
Qabıllag'an: Ja'rimbetov.A

N O' K İ S - 2014

TU`RKIY XALI`QLARG`A ORTAQ JAZBA ESTELIKLER

Kirisiw

I Bap. TARIYXI`Y QAHARMANLI`Q DA`STANLAR HAQQI`NDA

1.1. «Alp Er Ton`ga» da`stani` haqqi`nda

1.2. Massegetlerdin` qaharmanli`q da`stanlari`

II Bap. ERTE DA`WIRDEGI JAZBA ESTELIKLER

2.1. Orxon-Enesey bitikleri, «Oguznama» tu`rkiy xali`qlardi`n` ortaq a`debiy miyraslari`

2.2. Xoja Ahmed Yassawiy, Sulayman Baqi`rg`aniy, Rabg`uziy, Maxmud bin Ali Al Kerderiy qaraqalpaq jerinde tuwi`li`p do`retiwshilik etken a`debiy tulg`alar si`pati`nda

JUWMAQ

PAYDALANG`AN A`DEBIYaTLAR

Kirisiw

Temani'n` aktulli'g'i`: Qaraqalpaq xalqi' yen` a`yyemgi xali'qlardan boli'p, wolar jer ju`zilik ma`deniyatta wo`zine ta`n ha`m qaytalap bolmaytug`i'n tariyxi'na iye. Xalqi'mi'zdi'n` awi'zeki do`retiwshiligi, tariyxi'y shi'g`armalari', qaharmanli'q da`stanlari', uli'wma xali'qti'n` ma`deniyati' tariyxi'ni'n` betlerin ashi'p qarasaq, biz wonnan adamlar ushi'n, a`sirese jaslar ushi'n suw menen hawa qanday kerek bolsa, tap sonday kerek bolg`an patriotli'q ha`m internatsionalli'q, qaharmanli'q ha`m miynet su`yiwshilik, adamgershilik ha`m a`dep-ikramli'li'q, dosli'q ha`m awi'zbirshilik, haqi'yqatli'q ha`m miyrim-sha`pa`a`tlik, ma`deniyatli'li'q ha`m kishipeyillilik ideyalari'n ko`remiz. Qullasi', xalqi'mi'zdi'n` bay tariyxi'y ta`jiriybesi ha`zirgi ha`m keleshektegi sotsial-ekonomikali'q, siyasiy ha`m ma`deniy rawajlani'w wazi'ypalari'n duri's belgilew ha`m ani'qlawda u`lken a`hmiyetke iye. Soni'n` ushi'n da ata-babalari'mi'z «wo`tmishin`di bil, hesh bolmasa jeti atan`di' bil» dep na`siyat yetken. Bul jaslar ushi'n qari'z ha`m pari'z bolg`an.

Xalqi'mi'zdi'n` milliy wo`zligin an`lawi' bari'si'nda haqi'yqi'y tariyxi'n, muqaddes qa`driyatları'n, ata-babalari'mi'zdi'n` miyraslari'n biliwge qi'zi'g`i'wshi'li'g`i' ku`sheydi.

Wo`zlikti aqlaw, yen` aldi' menen wo`tmishti u`yreniwden, tariyxqa za`ru`rlik seziwden baslanadi'. Haqi'yqati'nda da, wo`zin an`lap ati'rg`an, wo`zin tu`sinip ati'rg`an ha`r bir adam qanday shan`araqta du`nyag`a kelgeni, wo`z a`wladlari'ni'n` kimler bolg`ani'n, ata-babalari' neler menen shug`i'llang`ani'n ha`m qanday wo`mir su`rgenin woylap bilip ali'wg`a ha`reket yetedi. Wolardi'n` pazi'yletleri ha`m miyraslari' menen maqtani'p jasaydi'.

Biz wo`tmishti tiklew, tariyxi'y haqi'yqatli'qti' wo`z worni'na qoyi'w arqali' pikirlewimizdi bayi'tami'z, usi' arqali' ja`miyetti jan`alaymi'z. Biz Watani'mi'z tariyxi' ha`m xali'qti'n` wo`tmishin u`yreniw arqali' bu`gingi

ku`ni juwapkershilik sezimlerin qa`liplestiremiz. Rawajlani`wdi`n` jan`a da`wiri bosag`asi`nda turg`ani`mi`zdi` ha`m xalqi`mi`zdi`n` ulli` keleshegine tiykar sali`wg`a juwapker yekenligimizdi, qatnasi`g`i`mi`zdi`n` bar yekenligin tu`sine baslaymi`z.

Haqi`yqi`y tariyxti` biliw ja`miyetimizdin` ha`r bir puxarasi`ni`n`, a`sirese jas a`wladti`n` wo`mirde wo`z joli`n tan`lap ali`wi`na, bu`gingi turmi`si`mi`zdi`n` qa`dirine jetiwine ha`m keleshegin ani`qlap ali`wi`na ja`rdem beredi.

Prezident Islam Karimov «Wo`z tariyxi`n bilgen, wonnan ruwxı`y quwat alatug`i`n xali`qti` jen`ip bolmaydi`. Biz haqi`yqi`y tariyxi`mi`zdi` tiklewimiz, xalqi`mi`zdi`, milletimizdi mine usi` tariyx penen qurallani`di`ri`wi`mi`z za`ru`r. Tariyx penen qurallandi`ri`w, ja`ne bir ret qurallandi`ri`wi`mi`z za`ru`r»¹ degen yedi. Usi` miynetinde jurt basshi`mi`z tariyxshi` ali`mlarg`a xali`qti`n` kelip shi`g`i`wi` ha`m ma`mleketshiliktin` qa`liplesiwi, woni`n` rawajlani`w basqi`shlari` haqqi`nda ilimiy jaqtan da`liyillengen tariyxti` jarati`wdi` basli` wazi`ypa yetip qoydi`.

Bizin` erami`zg`a shekemgi VI a`sirdin` wortalari`nda Iranda du`zilgen Axemeniyler ma`mleketi Wortı Aziya xali`qlari`na qa`wip tuwg`i`za baslaydi`. Bizin` erami`zg`a shekemgi 530-529-ji`llari` Axemeniyler shahi` Kir Wortı Aziyag`a basqi`nshi`li`q uri`si`n baslaydi`. Gerodotti`n` mag`li`wmati` boyi`nsha da`slepki sawash massagetler menen bolg`an. Usi` waqi`tta massagetlerdi Tumaris hayal patsha basqarg`an. Massagetler menen birlikte, wolardi`n` awqami`na kirgen saklar ha`m derbiklerde dushpang`a qarsi` gu`reske shi`g`adi`. Jergilikli xali`q watan azatli`g`i` ushi`n qaharmanlarsha gu`resedi. Axemeniyler basqa ma`mleketler menen sawashta bunday qarsi`li`qti` ko`rmegen yedi. Strabonni`n` ayti`wi`na

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т. 1998.

qarag`anda massagetlerdin` qurami`na xorezmiylarde kirgen. Massagetler Kir II nin` a`skerlerin uri`sta jen`edi. Gerodotti`n` ayti`wi`nsha Axemeniylar dinastiyasi`ni`n` wa`kili Dariy I basqarg`an ji`llari` (b.e.sh. 522-486) Wortar Aziya aymag`i`n` jawlap aladi`. Usi` waqi`tta saklardi`n` at bag`ari` Shiroq, Dariydin` isenimine yerisip, woni`n` a`skerlerin aldaw arqali` qumli`qti`n` ishki wortasi`na ali`p baradi`. Na`tiyjede suwsi`z ha`m azi`q-awqatsi`z qalg`an Dariy a`skerlerinin` ko`pshiligi wo`lip ketedi.

Wortar Aziyalilqlar Iran a`skerleri qatari`nda basqari`w islerinde qatnasqan. Yerkinlikti su`yiwshi woti`ri`qshi` ha`m ko`shpeli qa`wimler si`rt yel yeziwshilerine qarsi` turaqli` tu`rde gu`resip keldi. Qu`diretli Axemeniylar patshali`g`i` b.e.sh. IV a`cirdin` son`g`i` shereginde Iskender Zulxarnayi`nni`n` armiyasi`ni`n` topi`li`si`nan qulaydi`. Iskender Zulxarnayi`n jergilikli xali`qlardi`n` qarsi`li`q yetiwine qaramastan Wortar Aziyani`n` ko`pshilik jerlerin jawlap aldi`. Tek Xorezm wo`z azatli`g`i`n` saqlap qaldi`, ha`tteki Wortar Aziyadag`i` Makedon basqi`nshi`lari`na qarsi` ha`reketlerdin` tiregi rolin atqaradi`.

Qaraqalpaqlar da`slep bir neshe qa`wimlerdin` qurami`nan ibarat boli`p, a`yyemgi zamanlardan baslap-aq qa`liplese baslag`an. Wolardi`n` yen` yeski ata-babalari` bizin` erami`zdan buri`ng`i` birinshi a`sirde Araldi`n` qubla boylari`nda jasag`an massaget qa`wimleri. Massagetlerdin` qaraqalpaqlardi`n` etnogenezine baylani`si` wolardi`n` da`stu`rlerinde, u`rp-a`detlerinde bu`gingi ku`nge shekem seziledi. Massagetlerdin` si`yi`ng`an yen` basli` qudayi` quyash bolg`an. Massagetlerdin` patshasi` Tumaris Axamaniylar dinastiyasi`ni`n` patshasi` Kirge «Massagetlerdin` a`mengeri quyash ati`nan ant yetemen, men sizdey ashko`z qanxorg`a qan ishkizemen» dep, woni`n` menen sawashqa tu`sken. Quyashqa, ayg`a, wotqa si`yi`ni`w buri`n tu`rkiy xali`qlari`nda, soni`n` ishinde qaraqalpaqlarg`a ta`n bolg`an. Wottan atlati`w, wot penen alaslaw, woshaqqa suw to`ktirmew, «wot

ag`asi'», «woshaq basi'», «woshaqtan wot so`nbesin» degen so`zler yerteden kiyati'rg`an da`stu`rlardi an`latadi'.

Massagetlerdin` wo`zi bir qansha qa`wimlerden ibarat bolg`an. Solardi'n` ishinde apasiaklar qa`wimi, qaraqalpaqlardi'n` tiykari'n` sali'wda u`lken rol atqarg`an. Apasiaklardi'n` xojali'q turmi'si', matriarxatli'q yag`ni'y anali'q da`stu`ri qaraqalpaqlardi'n` yeski ata-babalari'ni'n` turmi'si' menen sa`ykes keledi. Bul T.A.Jdankoni'n` pikirinshe qaraqalpaqlardi'n` «Qi'rq qi'z» da`stani'nda jaqsi' ko`rinedi. Sonli'qtan akademik S.Kamalovti'n` pikirinshe apasiaklar qaraqalpaqlardi'n` birinshi ati' dep ko`rsetedi.

Mine biz joqari'da «Tumaris», «Shi'raq» ha`m tag`i' basqa da tariyxi'y da`stanlardi'n` do`rewine usi' tariyxi'y waqi'yalar sebebshi bolg`an. Usi' tariyxi'y waqi'yalar xali'q an`i'zi'na, da`stanlari'na aylang`an shi'g`armalar menen baylani'sti'ri'p u`yreniw bu`ginshi ku`nnin` ilimiy ma`selesi boli'p tur.

Qaraqalpaq a'debiyati'ni'n` sag'alari'n` u`yreniw milliy miyraslardi' u`yreniw menen barabar. Sebebi, wolarda qaraqalpaq xalqi'ni'n` wo'tmishtegi social-ekonomikali'k turmi'si', ma'deniyati', u`rp-a`det da`stu`rleri wo'z ko`rinishin tapqan boladi'.

Jumi'sti'n` maqseti ha`m wazi'ypalari': Kurs jumi'si'mi'zdi'n` maqseti qaraqalpaq xalqi'ni'n` yen` a`yyemgi da`wirdegi qaharmanli'q da`stanlari', erte da`wir a`debiy jazba esteliklerde sa`wlelengen tariyxi'y waqi'yali'q, xali'qti'n` social turmi'sli'q ma`selelerin u`yreniw boli'p tabi'ladi'. Soni'n` menen birge sol da`wirdegi qaraqalpaq xalqi'nda keshken qi'yan-kesti tariyxi'y waqi'yalari'n, zamanni'n` alg`aw-dalg`awi'n` u`yrenemiz. Bul zamanlarda xali'qti'n` turmi'si' wog`ada awi'r bolg`an. Usi' da`wirlerde «Tumaris», «Alp Yer Tongo», «Shi'raq» si'yaqli' qaharmanlar bir qansha an`i'zlarlar, da`stanlarg`a aylang`an. Mine, usi' tariyxi'y ji'rlardi', tariyxi'y an`i'zlardi' u`yreniw bu`gingi ku`nnin` talap

da`rejesinde yemes. Soni'n` ushi'n da bul tema boyi'nsha izertlew jumi'slari'n ali'p bari'w bu`gingi ku`nnin` yen` aktual temalari'ni'n` biri boli'p tabi'ladi'.

Kurs jumi'si'ni'n` teoriyali'q ha`m metodologiyali'q tiykarlari': Kurs jumi'si'mi'zdi'n` metodologiyali'q tiykari' si'pati'nda yen` da`slep Wo`zbekstan Respublikasi' Prezidenti I.A`.Ka`rimovti'n` miynetlerinde ilgeri su`rilgen pikirlerdi, soni'n` menen birge milliy g`a`rezsizlik ideyalogiyalari'na su`yengen halda jumi's ali'p bardi'q. Soni'n` menen birge jumi'sta jurt basshi'mi'zdi'n` «demokratiyali'q ma`mleket ha`m huqi'qi'y ja`miyet quri'w, milliy qa`diriyatlarg'a tiykarlang'an keleshek jarati'w, xalqi'mi'zdi'n` ko`p a`sirlik ruwxı'y bayli'qlari'n qayta tiklew, wolardi' jan`asha ko`zqarastan u`yreniw haqqi'nda»g'i' a`hmiyetli pikirleri metodologiyali'q bag`dar si'pati'nda basshi'li'qqa ali'ndi'.¹ A`debiyattani'w iliminin` teoriyalari'na ha`m usi' taraw boyi'nsha jumi's ali'p barg`an a`debiyatshi' ali'mlardi'n` miynetleri bizin` jumi'si'mi'zdi'n` metodologiyali'q tiykari' boli'p xi'zmet yetti. Biz usi' ali'mlardi'n` miynetlerinen paydalang'an halda usi' jumi'si'mi'zdi' jaratti'q. Kerekli jerlerinde siltemeler aldi'q.

Kurs jumi'si'mi'z quri'li'si': Kurs jumi'si'mi'zdi'n` ko`lemi 30 betten ibarat boli'p Times New Roman shrfitinde 1,5 interval arali'g'i'nda terildi. Jumi'sti'n` uli'wma quri'li'si' «Kirisıw», «Tiykarg'i' bo`lim», «Juwmaq», «Paydalani'lg`an a`debiyatlar» bo`limlerinen ibarat.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида хавфсизликка тақдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент. «Ўзбекистон». 1997.

I Bap. TARIYXI'Y QAHARMANLI'Q DA`STANLAR HAQQI'NDA

1.1. «Alp Er Ton'ga» da'stani' haqqi'nda

A'yyemgi grek ha'm Wossuri'ya tariyxina tiyisli kitaplarda Qayqi'sraw ha'm skif huki'mdarlari' wortasi'nda uri'slarg'a u'lken wori'n aji'rati'lg'an. Mag'li'wmatlarg'a qarag'anda, Qayqi'sraw skiflerdi Midiyadan quwi'p shi'g'ara almaydi' ha'm hiyle joli'na wo'tedi. Wolardi'n' jolbasshi'si Madi'di' wo'zinin' zi'yapati'na mira't yetip, za'ha'rlep wo'ltiredi. Skiflerdin' arasi'n buzi'p, bir bo'legin wo'zine awdari'p aladi'. Rus tyurkologi' S.YU.Nekludovti'n' ayti'wi'nsha, tu'rkiy xali'qlar til bayli'g'i'nda yer, yerlik, xan, bati'r, alp, mergen kibi so'zlerdi'n' ha'mmesi ku'shlilik, bahadi'rli'li'q ha'm qahramanli'qqa baylani'sli' qollani'ladi'.

Tu'rklerdin' qaharmani' Alp Er Ton'ga tari'yx'i'y shaxs Madi'di'n' uli'wmalasti'ri'lg'an ko'rkem wobrazi. Alp Er menen Madi' bir qi'yli' ma'nidegi atlar. Alp Er yerami'zdan aldi'n'g'i' VII a'sirde jasag'an tu'rk qag'ani'ni'n' ati'. Maxmud Qashg'ari'y ha'm Yusup Has Ha'jib Alp Er Ton'ga parsi' a'debi'yati'nda Afrosi'yab ati' menen su'wretlenetug'i'nli'g'i'n aytadi'. "Devonu lu'g'ati't tu'rk" ta Alp Er To'nga wobrazi' jarati'lg'an xali'q da'stani'ni'n' bo'lekleri' saqlang'an.

Alp Er dana, zukka, qag'an bolg'an. Wol aytqan hikmetli so'zler wo'z qa'wimi arasi'nda belgili bolg'an. «Qutadg'u bilig»da bul hikmetlerden wori'nli' paydalang'an. Da'standag'i' «Alp Er Ton'ga», «Alp Er», «Ton'ga Alp Er», «Jahangi'r kisi», «Dana elbegi», «Elshi basi», «Bekler begi», «Bati'r kisi» ati' menen keltirilgen. To'mendegi qatarlar buni'n' ayqi'n mi'sali' bola aladi':

Neku ter eshitgil To'nga Alp Erig,
Bilib so'zlamish ko'r bu o't sav irig.
(Ne der yesitgil Alp Er Ton'ga,
Bilip ayti'p u'git, na'siyat sag'an).

Alp Er Ton'ga tu'rki'y qaharmanlardi' jen'iwdi'n' midiyasha usi'li' "Alpami's " dastani' syujetinde toli'q saqlang'an. Alpami's qalmaq la'shkerlerine qi'rg'i'n salad'i'. Wog'an ten' keletug'i'n bahadi'r joq yedi.

Qayqi'sraw Madi'di' hiylekerlik penen joq qi'lg'ani'nday , wog'anda hiylekerlik joli' tabi'ladi'. Woni'n' rejesi menen Alpami'sti'n' qa'yinatasi' Baysari'ni'n' mu'lki talanadi'. Bul waqiyani' to'mendegishe bayanlaydi':

Yer jigitler sherdey boli'p,
Bergenin qaytarmay ali'p,
Bul beklernin'' kewlin,
Wo'yin qi'lar zulfak taslar,
Neshsheleri kese berer.

Tu'rkshunos ali'm Rafi'q O'zdek «Tu'rkklernin' alti'n kitabi'» shi'g'armasi'nda «Alp Er Ton'ga» da'stani'n tikleydi'.

Alp Er Ton'ga degen qag'an bar yedi,
Wog'an zaminu ko'k tar yedi,
Tug' a'yledi wol quyashti' ko'kke,
Danali'qta ten'siz ja'ha'nde jekke,
Ko'k tu'rkler, uyg'ir, qarluq ha'm qaraxanli',
Ja'ne qansha tu'rkler i'yman- i'nsapli',

Woni' wo'zlerine ata deydiler,
Bendelikti keltirgennen, qag'an',
Yel jurt jo'k li'pasqa bu'rkendi'.

Turan ha'm Iran 2 ma'mleket bir-birine dushpan Iran - yeki qo'n'si' ma'mleket Iran ma'mleketinin' taxti'na Manuchehr, Turan u'lkesinin' taxti'na Alp Er Tong'ani'n' a'kesi Pesheng hu'kimdar yedi. Iran shahi' Manuchehr wo'lgennen keyin, qag'an Pesheng uli' Alp Er Tong'aga bi'lay dedi:

“Parsi'lar bizlerge ko'p jamanli'q qi'ldi', yendi tu'rktin' wo'sh alatug'i'n waqti' keldi !”

Alp Er To'nga «Ari'slan menen ha'm gu'resiwge tayyarman, Irandan a'lberte , wo'sh alaman », deydi ol. Peshengnin' yekinshi uli' Alp Ariz parsi'lar menen uri'sti'n' ta'repdari' emes yedi.. Alp Er To'nga uri'sqa tayyarli'q ko'rdi.

Alp Er Ton'ga ari'slan kibi ku'shli', yepshil, uri'sta pildey g'ayratli' yedi. Wol ju'rgen jeri la'rzege keler yedi. Izli- izinen ati'lg'an wo'qlari' jeru ko'kti tolg'andi'rar yedi. Wol ashi'wlani'p uri'sqa kirgendey bolsa, basqan jerinde shuqi'rli'q payda bolg'an. Danali'qta wonnan u'stin keletug'i'n adam joq yedi. Kewli daryaday ken', qoli' bolsa jawi'n keltiretug'I'n bulttay ashi'q yedi. Alp Er Tong'ani'n' ullari' ha'm qi'zlari' bolg'an. Qi'zlari'ni'n' biri G'az dep at qoyg'an. A'kesi wog'an atap Ila daryasi'ni'n' boyi'da saray qurdi'rti'radi'. G'az wol jerde woynap ju'zip ju'retug'i'n bolg'an. Soni'n' ushi'n tu'rkler “G'az suwi” dep atag'an. Keyin bul qalag'a “G'az woyi'ni” dep ataydi'. (ha'zirgi Qazvin qalasi')...

Alp Er Ton'ga wo'z la'shkerleri menen Irang'a ketti. Yeki ta'reptin' a'skerleri Dehistan rayoni'nda ushi'rasadi'. Sol ku'ni qatti' uri's boladi'.

Bul uri'sta Alp Er To'nga jen'ip shi'g'adi' Iran patshasi' keyin sheginip, Dehistan qalasi' ta'repke jol aldi'. Alp Er Ton'ga qalani' worap aldi' ha'm Iran patshasi'n tutqi'ng'a aladi' Qabul ma'mleketinin' wo'z qaharmanli'g'i' menen atag'i' shi'qqan patshasi' Zal parsi'larg'a ja'rdem beredi. Wol tu'rk a'skerlerin birinshi hu'jimden-aq qi'yratadi'. Wonnan g'a'zeplengen Alp Er Ton'ga tutqi'nli'qtag'i' Iran patshasi'n wo'ltiredi. **Basqa tutqi'nlardi wo'ltiriwge bolsa inisi Alp Ariz qarsi'li'q qi'ldi.** Tutqi'nlardi' Sori' qalasi'na jo'netip jiberdi. Ko'p wo'tpey sol tutqi'nlardi'n' qashi'p ketiwine qarsili'q qi'lماغ'an yamasa, uli'wma, a'hmiyet bermegeni ushi'n Alp Er Ton'ga u'kesi Alp Arizdi' da wo'ltiredi. Alp Er Ton'ga ja'ne jen'islikti qolg'a kiritip, Ray qalasi'na jol alar yeken, Iran shahi' taji'n basi'na kiyib alg'an yedi. Parsi'lar bolsa wo'ltirilgen patshalari' worni'na Zev atli' adami'n wotirg'izgan yedi. Yeki a'skerler qaytaldan uri's basladi'. Uri's basqi'shi'nda u'lken qarsi'l'iq payda boldi'. Buni'n' u'stine, «uri's ham qarsi'li'q adamlardi' nabi't qi'lmasi'n» dep h'ar yeki ta'rep de pitim du'ziwge raz'ili'q berdi. Iranni'n arqa tarepindegi walayatları' Turanga tiydi.

Iran patshasi' Zev o'lgennen son, pitim jane buziladi, sonin ushin Alp Er To'nga takraran hujimge o'tiwge majbur bo'ldi. Farslar jane Zaldan jardem so'raydi. Zal qartayi'b qalganlig'i' sebebli jasaratda o'zinen de o'tib ketken balasi' Rustemdi jiberedi. Ru'stem Zaldi'n' balasi' tur'klerde' jen'iliske ushratadi'. Kayqubatdi' bolsa Iran taxti'na wo'tirg'i'zadi'.

Ru'stem bir hu'jimde-aq 1160 bahadi'r jigitti wo'ltirgeni ushi'n tu'rkler sheginip, pitim du'zedi. Aradan ko'p waqi't wo'tkennen son', Iran taxti'na Qayqi'sraw woti'rdi'. Sol da'wi'rde Iran qollawindagi' arablar bas ko'terdi. Bul to's-to'palan'nan paydalangan Alp Er Tong'a Iranni'n' adewir jerine shekem kirip bari'wg'a yeristi ha'm ju'da ko'p adamdi' tutqi'ng'a tusiredi, bi'raq Qabul patshasi' ja'ne Irang'a ja'rdem berip tu'rkler jen'ildi. **Urisdan keyin** Zal balasi Rustem o'z askerleri menen

jasirin rawishde urusqa tayarliq ko're basladi. Sol sebebden Alp Er To'nga da o'z askerlerin qaytaldan hareketge keltiriwge qarar qiladi. Biraq ol sol paytda jaman tus ko'redi. Onin manisin bilip alip, o'z bekleri menen pikirlesip, Iran menen pitim duzedi. Sol shartke ko're, Samarqand, Buxara va Chach qalalari farslar qo'lina o'tiwi kerek edi. Bul pitimdi qalemegen Kaykavus Rustem ham balasi Siyavushqa telbe-teskeri qatnasiq qilip, olardi qatti qapa etedi. Rustem o'z jurtina qaytib ketedi. Siyavush bolsa turklerden paytaqti Gang qalasina barip, Alp Er To'ngadan o'zine pana so'raydi. Siyavush o'zin turklerge juda jaqin qilip ko'rsetedi. Daslepki waqitlarda ol o'zin haqiqiy turk siyaqli korsetedi. Bul jerde ol turk bahadiri Pirannin qizina uylenedi. Ol ulli boladi, ogan Kayxisrav degen at beredi. Bir muddetden so'n Siyavush Alp Er To'nganing sahibjamal qizi Farangizge uylenedi. Biraq ma'lim waqit o'tkennen so'n ol turk urp-adetlerin mensinbey qo'ygani ushin ham ayrim siyasiy islerdi baslagani sebebli Alp Er To'nga oni o'limge buyiradi. Siyavushtin o'liminen keyin Rustem asker jiynap, jane hujimge o'tedi, ham turklerdi ulken jeniliske ushratadi. Urislar dawaminda Alp Er To'nganin ballarinan biri Sarka qaytis bo'ladi. Turonnin bir qansha qalalari jandirib jeberiledi.

Alp Er To'nga qanli ko'z joslarin to'kdi ham Turan ushin qasas aliwga ant etdi. Ol ashiwlangan halda Iranga hujim qilar eken, eginzarlarga o't qo'ydiridi, san-sanaqsiz adamlarni tutqin qilib aldi. Jeti jil hukim surgen jawizliq aqibetinde farslardin ko'bi qirilib ketdi.

Alp Er To'nga menen Rustem o'rtasindagi urislar bo'lib turardi, olarda ga turkler, ga farslar ustin keler edi. Sol urislardin birinde askerleri menen Alp Er To'ngaga jardemge kelgen Chin (Xitay) haqani da tutqinga tusedi. Alp Er To'nga keyingi urisda jenilgennen son, sheginiwge qarar qildi. Sol waqitda Iran taxtin Turannan alib qachib ketilgan Kayxisrav iyelegen edi. Turklerden jeniliske ushrawi Kayxisravqa waqtinsha o'zin jahangirdey tutiw imkanin berdi. Bunin ustine, ol Irannin ati shiqqan

bahadirlardan biri bo'lgan Bijamni Turanga jiberedi. Bijam Turan shegarasidan o'tip, togayda oyin-kulkige berilib, bayram qilib o'tirgan bir topar qizlardi ko'rib qaladi. Olar Alp Er To'nganin erke qizi Manijanin kewlin alardi. Bijan Manijani bir ko'riwde unatip qalip ham oni Turandagi o'z sarayina alib keladi. Bul waqyadan xabardar bo'lgan Alp Er To'nga g'azeblenedi, Bijamni zindanga taslaydi, qizin bolsa uyden quwip jiberedi.

Iran patshasi o'z yurtina qaytib kelmegen askerbasini towib keliwdi Rustemnin moynina jukleydi. Ol sol tiykarinda sawdager sipatinda Alp Er To'nga saroyina keledi. Rustem hiyle isletib, Bijamni qutqaradi ham Manija menen birgelikte Iranga qachirib jiberiwge erisedi. Rustem bul hiylesi menen tag'i bir ret jeniske erisken edi. G'amga batib, waqtinsha o'zin oyga tartqan Alp Er To'nga beklerdi jiynab, sonday deydi: «Men dunyaga hukimranlik qiluwshe haqaniniz edim. Usi waqitqa shekem Iran Turanga bas kelmegen edi. Biraq endi farslar sarayima shekem kirib kelip atir. Min adamnan ibarat bo'lgan turk ham chin askerleri menen Iranga juris qilib, qasas almaqshiman!»

Alp Er To'nga mo'lshelegen min askerdin ushten eki qismin to'plagan. Ol qarargahi Boykent (hazirgi Buxara welayatinin Qarako'l rayoninda xarabalari saqlanib qalgan qala)degi altin ham turli zatlar menen bezelgen taxtda o'tirar edi. Biraq bul hiyle amelge aspay, urisqa jiberilgen askerlerinin jenilgeninen xabardar bo'lgannan son, g'am daryasina cho'mgen edi. Bir sawashta jas balasinin o'limi onin qalbine biydawa jarahat salgan, sonin ushin da ol hoqonliq iqtiyarinda bo'lgan barliq kushlerdi to'plab, jane juris basladi. Ol ashiw tartqan arislanday hujumge o'ter edi. O'gada qartayganina qaramasdan, Irannin menmen degen pahlawanlarin bir neshewin jekkeme-jekke gureste jer tisleter edi. Endi, Kayxisrav menen jekkeme-jekke guresiw maqsetinde atin alg'a surdi. Biraq Turan bahadirlari onin Iran patshasi menen urisiwdi qalemedi, sol sebebden olar onin atinan uslab, artqa qaytaradi. Kayxisrav o'zinin en kushke to'lgan

waqti bo'liwina qaramastan, Alp Er To'nga menen urisiwga batina almadi, kekseygen ham jaralangan jolbaristay g'azebk mingen Alp Er To'nga menen urisiwga ruxsat bermedi. Bunday waziyat Alp Er To'ngaga juda awir batdi. Ol askerleri menen birge Jayhunnin ekinshi tarepine o'tdi. Bul jerde ol Qaraxannin askerleri menen birleship, Buxaraga, keyin bolsa bashkent – paytaxt Qangga keledi. Qang jannetmakan qala edi. Topirag'ınan jagimli iyis tarqalar, gerpishleri bolsa altinday parlardi. Qal'alari bolsa sonday darejede ulken edi, ustinen burkit da uship o'talmasdi. Onin har tarepinde g'arayib bulaqlar, suw menen to'lgan hawizlar bar edi. Hawizler juda ken bo'lib, qirgaq korinbes tenizdi esleterdi. Ane sol rahatbaxsh maskende dem alar eken, Alp Er To'nga Chin xoqanina xat jazadi, onnan jardem almaqti qaler edi.

Kayxisrav ham Rustem aldin o'zlerin arqaga shekinib atirganday ko'rsetdi, keyin bolsa Turan jerine bastirib kirdi. Olar Qang qalasin qurshab oldi. Qal'anin atrapinda bolsa shuqirliqlar qazdi. O'tin jag'ib, qalaga o't qo'yadi. Alp Er To'nga eki bekti o'zi menen birge alib, qupiya rawishde qaladan shiqib ketdi. Sol jo'l arqali qutilip jardem so'raw ushin Chin xoqani qaray jo'lga tusdi. Chin xoqani ulken asker tayyarlab qo'ygan edi. Bunnan xabardar bo'lgan barliq turk elatlari Alp Er To'nganin qasina jetib keliw ushin jo'lga shiqqan edi.

Alp Er To'nga bolsa qaytaldan o'zin qo'lga algan edi, biraq Chin xoqani o'z so'zinde turmadi ham Kayxisrav menen til tapisib, shartnama imzalaydi. Sol o'rtada Alp Er To'nga Kayxisravga xat jazar eken, adamlardan awlaq bir jerde, o'zi qalemegen jekkeme-jekke gureske shaqiradi. Kayxisrav o'zinin sonday kuch-quwatina to'lgan, jo'shqin bir paytinda arslan Alp Er To'nga menen jekkeme-jekke alisiwga jur'at ete almadi.

1.2. Massegetlerdin` qaharmanli`q da`stanlari`

«Tumaris», «Shi`raq», «Zarina ha`m Striangiya» si`yaqli` epikali`q shi`g`armalar bizin` erami`zdi`n` buri`ng`i` da`wirlerde do`retilse de fol`klorli`q da`stu`rlerdin` ha`zirgi turk xali`qlardi`n` eposi`nda saqlani`wi` a`yyemgi eposqa bul xali`qlardi`n` haqfi`yqat sherik yekenligin bildiredi. Tariyxtan ma`lim, VI a`sirdin aqi`ri`nda tu`rk qag`anati` shi`g`i`staqi` koreets qolti`g`i`nan baslap, bati`stag`i` Kaspiy tenizine shekemgi bolg`an u`lken ko`lemdegi jerdi iyeleydi. Yen` a`hmiyetlisi bul da`wirde Orxon-Enesiy jazba yestilikleri jazi`p qaldi`ri`lg`an. Ha`r bir da`wirde da`wir na`pesine say ra`wishte xali`qti`n` turmi`si`nan so`z yetiwshi a`jayi`p shi`g`armalar ti`ni`msi`z do`retilip woti`rg`an. Bul shi`garmalardi`n` derlik ba`rshesinde xali`qti`n` arzi`w-u`mitleri, jawgershilik saldari`nan din`kesi kuri`g`an xali`qti`n` yel arasi`nan jetilisip shi`qqan ma`rt ul qi`zlari`na bolg`an isenimi sheber suwretlengen. Buni` biz xalqi`mi`z ta`repinen do`retilgen ha`m bu`gingi ku`nde xali`q awi`z yeki a`debiyati`ni`n du`rdana miyraslari`nan biri boli`p yesaplanatug`i`n da`stanlari`mi`z mi`sali`nda da ko`riwimizge boladi`. Qaharmanli`q da`stanlari`mi`zda yeldi, xali`qti`, tuwi`lg`an jerdi si`rtqi` ha`m ishki dushpanlardan qorg`aw ma`selesi so`z yetiledi. Mi`sali`: «Qi`rq qi`z», «Alpami`s», «Koblan» si`yaqli` da`stanlarda biz joqari`da so`z yetken ma`seleler so`z yetiledi. Biz usi` si`yaqli` qaharmanli`q da`stanlar qatari`na «Tumaris» eposi`n da kirgizsek boladi`. «Tumaris» eposi` da ma`nisi ha`m mazmuni` jag`i`nan qaharmanli`qti` ji`rlaytug`i`n epos boli`p tabi`ladi`. Negizinen ali`p qarag`anda da`stanlar a`debiyattani`w iliminde, a`debiyat tariyxi`nda «eposlar»dep te ju`ritiledi. Geypara xali`qlarda «ji`r» dep te ataladi`. Mi`sali`: «Alpami`s» da`stani`, «Qi`z Jipek» qi`ssasi`, «Bati`rlar ji`ri`», «Tumaris» eposi` – «qaharmanli`q epos» dep te ataladi`.

«Tumaris» eposi'n qaharmanli'q eposlar, da'stanlar qatari'na kirgizsek boladi'. Sebebi, bul eposta da yeldi si'rt yel jawlari'nan qorg'aw ma'selesi so'z yetiledi.

Qanday shi'g'arma bolmasi'n woni'n` xali'qli'q si'pati'n belgileytugi'n yen` basli' ko'rsetkish-wonda miynetkeshler massasi' ushi'n yen` a'hmiyetli bolg'an xali'q ta'g'dirine, woni'n` kelesheğine baylani'sli' ha'diyselerdi su`wretlew boli'p tabi'ladi'. «Tumaris» eposi'nda basli' ideya –xali'qli'q ideya. Epos dushpanlarga qarsi' gu`res temasi'n so'z yetedi. Xali'qti'n` ti'ni'shli'q turmi'sta jasawi' ushi'n yen` za`ru'rli na`rse desek, usi' ideya da'stanni'n` tiykarg'i' mazmuni'n quraydi'. Eposta su`wretlengen Iran patshasi' Kir II xali'qti'n` paraxat turmi'si'n buzi'p, xali'qti' qorlawshi'li'r. Al, massagetler patshasi' bati'r Tumaris bolsa a'dillikte ha'm ti'ni'sh-tati'wli'kta jasawdi' tileydi. Solay yetip, bul shi'g'armada xali'qti'n qara ku'shlerge, paraxat turmi's du`ziwdin` dushpanlari'na qarsi' gu`resiw ideyasi' sa`wlelengen. Xali'qti'n` wo`zinin` baxi'tli' turmi'si' tuwrali' ba'l armani'n, si'rtqi' dushpanlarga qarsi' gu`reste xali'qti'n` tilegin wori'nlaytugi'n ma`rt qaharman ko`rinishin Tumaris obrazi'n do`retiw arqali' berilgen.

Xali'qti' jawdan qorg'aw, woni'n` keleshegi ushi'n iygilikli is ali'p bari'w- eposta unamli' qaharmanlardi'n` perzentlik wazi'ypasi', patshali'q pari'zi' si'pati'nda ko`zge tu`sedi. Xali'q ta`repi'nen barli'q unamli' belgiler menen suwretlenetug'i'n Tumaristi xali'qti' qorg'aw ha'm jawdan wo'sh ali'w ideyasi' ruwxlandi'ri'p turadi'. Bul eposta qaysi' unamli' qaharman bolmasi'n, barli'g'i' da woqi'wshi' ta`repi'nen su`yiwshilik sezimge miyassar boli'p woti'radi'. Unamsi'z tiplerge maqtanshaqli'q, wo`zimshilik, ta`kabbirlik qa'siyet basqalardi' ko`zge ilmewshilik, ashko`zlik si'patli' boli'p kelse, unamli' qaharmanlardi'n` moralli'q ku'shi eposta birdeyine ayqi'n su`wretlenip woti'ri'ladi'. Tumaris sawash waqti'nda da wo`zin joyi'tpaydi', sharashap boldi'rsada sharshadi'm dep aytpaydi', ha'tteki

perzenti dushpan qoli'nda bende boli'p ati'rg'an bolsa da mi'n` uwayi'mg`a bati'p da`rt shegip woti'rmaydi'. Kerisinshe, perzenti ushi'n, xalqi' ushi'n, yelinin ti'ni'shli'g'i' ushi'n dushpannan wo`sh ali'wdi' wo`z aldi'na maqset yetip koyadi' ha`m maqseti joli'nda jaw menen gu`resedi.

Da`standag`i' unamsi'z obrazlar Iran patshasi' Kir II ha`m woni'n` jalpi'ldaqlari' ta`repinen do`retilgen boli'p yesaplanadi'. Bular ti'ni'sh woti'rg'an xali'qqa bu`lginshilikten basqa hesh na`rse keltirmeydi. Xali'qti'n` gargi'si'nan basqa xesh na`rsege yerise almaydi'. Xali'qti'n` g`azebine ushi'raydi'. Ma`rt Tumaris ta`repinen ayawsi'z jazalanadi'. Kir II wo`z ku`shin xali'qti'n` miyneti menen tabi'lg'an mu`lkti, xali'qti'n` ku`shin, xali'qti' yeziwge, anani' baladan ayi'ri'wg`a, baxi'tsi'zli'qqa ushi'rati'wg`a jumsaydi' ha`m usi' ta`repleri menen unamsi'z qaharman obrazi'n jaratadi'.

«Tumaris» eposi'ni'n` ideyali'q mazmuni', xali'qshi'li'q, patriotizm ideyalar baska eposlardi'n` barli'g'i'na qarag`anda da a`dewir joqari' turadi'. Mine, bul mi'sallar «Tumaris» eposi'ni'n` teren` xali'qli'q shi'g`arma yekenligin tasti'yi'qlaydi'. «Tumaris» eposi' ma`rtlik, haqi'yqatli'q, yel qorg`aw, dosli'q, paraxatshi'li'qti' u`gitlewshi xali'qli'q shi'g`arma.

Juwmaqlap aytqanda, «Tumaris» eposi' wlken ma`deniy yestelik boli'p yesaplanadi'. Wol wo`zinin` xali'qli'g'i' menen bizin` zamani'mi'zg`a shekem kelip jetti.

II Bap. Erte da`wirdegi jazba estelikler

2.1.Orxon-Enesey bitiklari, «Oguznama» tu`rkiy xali'qlardi'n` ortaq a`debiy miyraslari'

Orxon jazı'wlari'ndag`i' bitikler Watan seziminin` tariyxı'y tami'rlari' ju`de ertede ekenliginen g`ana mag`li'wmat berip qoymay, bul ma`mleketshilikti, Watandi' kuri'wg`a o`zlerinin` de ata-babalari' qatnasqanli'g`i'na, olardi'n` İstemi qag`an, Bilke qag`an si'yaqli' ma`rt, bahadi'r qag`anlar bolg`anli'g`i'na, yag`ni'y Shi'g`i'si'ni'n` ulli'li'g`i'na, o`zinin` hesh kimnen kem emes ekenligine, hesh kim o`zinen arti'q emes ekenligine maqtani'sh ha`m su`ysiniw sezimlerin tuwdi'radi'. Mi'sali', «Toni'ko`k» bitigindegi Toni'ko`ktin` «Qapag`an qag`an 27 jasi'nda taxtqa shi'qti', ku`ndiz oti'rmadi', tu`nde uyqi'lamadi'. Men ha`m qi'zi'l qani'mdi' terdey, qara terimdi suwday ag`i'zi'p oni'n` xi'zmetinde boldi'm. Bizler bulay islemegende, birlesken tu`rk jurti' iyesiz qalar edi. Olar menen birlikte bolg`ani'm ushi'n tu`rk milleti birlikke eristi» degen ga`pleri ha`r bir jasti', Watani'n su`yiwge, oni'n` birligi, g`a`rezsizligi ushi'n babalar joli'na sadi'q gu`reslerge sharlaytug`i'n so`zsiz.

«Og`uznama» da`stani' tu`rkiy babalari'mi'zdi'n` birlesken tu`rk ma`mleketshiligin, azat ha`m abat Watan duziw ushi'n gu`res tariyxı'ni'n` tami'rlari' da`slepki Ko`k tu`rkler ma`mleketinen de buri'ni'raqqa-bizin` erami'zg`a deyingi III a`sirdin` aqi'ri'ndag`i' tu`rkler patshasi' bolg`an Og`uzxanga bari'p taqalatug`i'ni'nan da`rek berip turadi'. Og`uz xan du`zgen Og`uz ma`mleketinin` bizin` erami'zdi'n` III a`sirinin` aqi'rlari'nda du`zilgen da`slepki tu`rk ma`mleketi ekenligine, bul epikali'q a`psananawi'y ma`mlekettin` ulli' tariyxı'y tulg`a -Tanyusi' Mete du`zgen tu`rkler ma`mleketi menen tariyxı'y jaqtan uqsas keletug`i'nli'g`i'na, al Mete bolsa tu`rk xali'q eposlari'ndag`i' Og`uz xani'ni'n`, tu`rk jazba da`reklerindegi Ali'p Er Ten`genin`, İran-Parsi' jazba da`reklerindegi, ani'g`i'rag`i' Ferdausiydin`

«Shaxnama»si'ndag'i' ulli' Turan patshasi' Afrosiyobti'n` o`zi ekenligine, yag`ni'y baba kalani'mi'z Og`uzxanni'n` sonday ulli' tariyxi'y-a`psanawi'y tulg`a ekenligine ayi'ri'qsha itibar beriw kerek. Sebebi, bul tariyxi'y tulg`ani'n` Ulli' Turan bir tu`rkiy ma`mleketin du`ziw ushi'n ali'p barg`an gu`resleri Watan degen tuyg`i'ni'n` qudretli ku`sh ekenligin ja`ne de ayqi'nlasti'radi'. Metenin`-Og`uzxani'n`-Ali'p Er Ten`genin`-Afrosiyobti'n` Ulli' Turan ma`mleketshiligin du`ziw joli'ndag'i' ma`rtlershe o`limi haqqi'ndag'i' mag`li'wmatlarga da ayri'qsha itibar beriw kerek.

Ali'p Er Ten`ge o`ldi me,
Yalg`anshi' du'n`ya qaldi' ma,
Zamana o`shin aldi' ma,
Endi ju`rek ji'rti'lar,
delinedi ol haqqi'nda joqlaw ji'rlari'nda.

Da`standag'i' bul qatarlar student jaslarga Ana-?atan Tu`rkiy du'n`yani'n` qa`wipsizligi, birligi ushi'n jani'n`di' da ayawg`a bolmaytug`i'n bati'rli'q, ma`rtlik za`ru`rligin tu`sindirip turadi'. Ertedegi tu`rkiy tilles xali'qlardi'n` tu`bi bir tuwi'sqan xali'qlar bolg`anli'g`i'n, olardi'n` Watani' bir tu`rkiy Watan bolg`anli'g`i'n, olar birlesip, bir tu`rkiy ma`mleket du`zgenligin, bul Watanda, bul ma`mleketshilikte qaraqalpaq xalqi'ni'n` da o`z u`lesleri bolg`anli'g`i'n ken` turde da`liylep beretug`i'n tu`rkiy tilles xali'qlarg`a ortaq miyraslardi'n` ja`ne biri-«Qorqi't ata» kitabi' boli'p tabi'ladi'. Bul da`stanni'n` tiykarg`i' ideyasi'n, syujetlik mazmuni'n, obrazlar ju`yesin, janrli'q-ko`rkemlik o`zgesheliklerin student jaslarga tu`sindirerden aldi'n, da`standi' do`retken ruw-qa`wimler tariyxi'na, og`uz-qi'pshaq-pesheneg tariyxi'-uli'wma tu`rkiy xali'qlar tariyxi'ni'n` aji'ralmas bir sostav bo`legi ekenligine, og`uzlar menen pesheneglerdin` X a`sirlerdegi Si'rda'r`ya boylari'ndag'i' awqamlas tariyxi'na ken`irek toqtap alg`ani' maqul. Sebebi, qaraqalpaqlardi'n` etnogenezinde basli' ori'ndi' iyeleytug`i'n pesheneg qa`wimi tariyxi' «Qorqi't ata» ji'rlari'n kamalg`a keltirgen og`uz-qi'pshaq uli'si'ni'n` tariyxi' menen ti'g`i'z

baylani'sli', ha'tekki, bul birlespede peshenegler tiykarg'i' ori'nlardi'n` birin iyelegen.

Ha`zirgi tariyx iliminin` ko`rsetiwi boyi'nsha, apasiaklar (qaraqalpaqlar) menen awgasiyler (tu`rkmenler) Si'rda`r`yani'n` to`mengi quyarli'g'i' menen Aral boylari'nda aralasi'p jasag`an. Bul qa`wimler jasag`an ma`kanlarda IV a`sirde shi'g'i'stan gunlar (xunlar), VI-VIII a`sirlerde tu`rkler kele baslaydi'. Bul qa`wimler A`miwda`r`ya boyi'ndag'i' pesheneglerge, Si'rda`r`yani'n` to`mengi jag'i'ndag'i' awgasiylerge aralasi'p ketedi. Na`tiyjede VII-VIII a`sirlerde apasiak-gun-tu`rk aralaspasi'nan Pecheneg awqami', awgasiy-gun-tu`rk aralaspasi'nan Og`uz awqami' du`ziledi. Ha`zirgi Beruniy (Qat, Qi'yat) pesheneglerdin` basli' qalalari'ni'n` biri bolg`an.IX-a`sirdin` aqi'ri'nda pecheneglerdin` jerleri A`miwda`r`yani'n` to`mengi jag`alawlari'-Aral boylari'nan Oral (Edil) ha`m Volga (Jayi'q) arali'g'i'ndag'i' ken` aymaqti' o`z ishine alg`an.

VIII-IX a`sirlerde pechenegler og`uzlar menen ti'g'i'z ekonomikali'q-siyasiy baylani'sta bolg`an, ha'tte og`uzlar menen awqamlas boli'p, olardi'n` basqa ma`mleketlerge bolg`an atlani'slari'na qatnasqan. Biraq X a`sirdin` basi'nda og`uzlar Xazarlar menen birigip, pecheneg awqami'ni'n` bati's bo`legin ekige bo`lip, bir bo`legin Vizantiyag`a, bir bo`legin Kiev rusi' ta'replerge shi'g'i'p ketiwge ma'jbu'r qi'lg`an.Bul da`wirlerde Araldi'n` tu`sliginde qalg`an Shi'g'i's bo`legi ha`zirgi «Qaraqalpaq» atamasi'n iyelegen. XI a`sirdin` birinshi yari'mi'nda Aral a`trapi'ndag'i' qalg`an Shi'g'i's pecheneglerdin`, qaraqalpaqlardi'n` jerine Sibir`, Ertis tamanlardan qi'pchaqlar basi'p kirip, pecheneglerdi o`zlerinin` q0yy- ji'lg'i' rus jerlerine basi'p kirgen sawashlari'na qatnasti'rdi'.

Shi'g'i's pecheneglerdin` qi'pshaqlar menen rus jerlerine bari'p qalg`an ayi'ri'm bo`lekleri Dnepr da`r`yasi'ni'n` Ros` degen tarmag'i'n boylap jaylasadi'. Torchevsk qalasi' olardi'n` orayli'q qalalari'ni'n` biri bolg`an. 1140-ji'li' Shi'g'i's pecheneglerdin` usi' jerge kelip qalg`an bir bo`legi rus

ji'lnamasi'na «Cherni'e klobuki» degen at penen kiredi. Pecheneglerdin` og`uz-qi'pshaq uli'si' menen baylani'si'ni'n` joqari'dag`i'day qarama-qarsi'li'qqa toli' quramali'li'g`i'nan bolsa kerek, ayi'ri'm ilimpazlar (Bernshtam) «Qorqi't ata» ji'rlari'ni'n` pecheneglerdin` oti-ji'lg`i' Kieve jasag`an gezinde tuwg`an deydi.

«Qorqi't ata» ji'rlari'n bir g`ana Bayandu`r (Sel`juk-Azerbayjan), Qazan-salor (Seylxan-tu`rkmen) uli'slari'na tiyisli dew qa`te. Ol en` da`slep IX a`sirde Si'r (Tu`rkstan) taypalari' arasi'nda tuwi'p, son` XV a`sirde Kavkaz jerinde Bayandu`rxan sarayi'nda xatqa tu`sken. Onda IX-X a`sirde Si'r boyi'nda bolg`an og`uz-qi'pshaq uli'si'ni'n` shejiresi menen tariyxi' basi'm, sol ushi'nda ol pu`tkil tu`rkiy tilles taypalari' eposi'ni'n` sag`asi'nda turadi'. Demek, «Qorqi't ata» qaraqalpaq eposi'ni'n` janrli'q belgilerinin` jetilisiwinde tiykarg`i' ko`rkem da`reklerdin` biri boli'p esaplanadi'. Buni' biz «Qorqi't ata» ji'ri' menen qaraqalpaq qaxarmanli'q da`stanlari'ni'n` arasi'ndag`i' syujetlik jelis penen qaharmanli'q motivlerdin` tipologiyali'q uqsasli'qlari'nan ayqi'n seziwimizge boladi'.

Juwmaqlap aytqanda, tu`rkiy tilles xali'qlarg`a orta q epik ma`deniy miyraslardi', mine, usi'layi'nsha ortaqli'q sezim printsipi ko`z qarasi'nan turi'p u`yretiw tu`rkiy tilles xali'qlardi'n` jaslari'n Tu`rkiy du'n`yani', Tu`rkiy Watandi', oni'n` g`a`rezsizligin, o`zlerinin` ata-babalari'n, tuwi'sqanli'qti' su`yiwge, oni' ja`ne de teren`irek bekkemlewge shaqi'ri'wda u`lken xi'zmet iyeleytug`i'ni' so`zsiz.

2.2. *Xoja Ahmed Yassawiy, Sulayman Baxi'rg'aniy, Rabg'uziy, Maxmud bin Ali Al Kerderiy qaraqalpaq jerinde tuwi'li'p do'retiwshilik etken a'debiy tulg'alar si'pati'nda*

VI-XI a'sirler arali'g'i'nda tu'rkiy xali'qlardi'n` orta q a'debiy miyraslari' si'pati'nda payda boli'p, sol xali'qlardi'n` ba'rshesinin` uli'wmali'q milliy qa'driyatlarina aylani'p ketken Orxon-Enesey bitikleri, Qorqi't-ata kitabi', «Og`uznama» da'stanlarina ortaqli'q printsipinde tallaw isledik, bul miyraslardi' anaw yaki mi'naw tu'rkiy xali'qti'n` ata miyras mu'lki degen juwmaq jasawdan awlaq turdi'q, biraq bul miyraslardi'n` do'reliwinde qaraqalpaq xalqi'ni'n` da so`zsiz u`lesi bar ekenligin atap o`ttik. Biraq biz ma`selenin` ekinshi ta`repi sheshiwge kelgende a`dewir qi`yi'nshi'li'qlarg`a duwshar keletug`i'ni'mi'zdi' jasi'rmaymi'z. Sebebi bul a'sirlerde, ayri'qsha X-XI a'sirlerde tu'rkiy du'n`yada payda bolg`an barli'q a'debiy-ma'deniy miyraslardi' tu'rkiy xali'qlardi'n` ba'rshesine orta q dep bir ko`z-qaras penen bahalaw ilimde qa`te pikirlerge ali'p keliwi mu'mkin. Son`g'i' waqi'tlardag`i' tariyx iliminin` rawajlani'wi' bizge bul pikirlerimizdi qayta qarawg`a, yag`ni'y bul miyraslardi'n` ishinen o`zimizge derek milliy-ruwxı'y bayli'qlari'mi'zdi' ajrati'p ali'wg`a ken` mu'mkinshilik tuwdi'ri'p oti'r. Ani'g`i'raq aytqanda, tariyx ilimi qaraqalpaqlardi'n` da X-XI a'sirlerde ha`zirgi qaraqalpaq ataması' menen o`z aldi'na xali'q boli'p qa`lipleskenligin ko`rsetpekte. Solaw eken, bul a'sirlerde qaraqalpaqlardi'n` jeke o`zlerine tiyisli milliy a'debiy-ma'deniy miyraslari' bolatug`i'nli'g'i' turg`an ga`p. Sol ushi'n da biz jumi'si'mi'zdi'n` usi' babi'nda qaraqalpaq xalqi'ni'n` milliy ma'deniyati'na ko`birek qatnasi' bar Xoja Axmed Yassawiy, Beruniy, Suleyman Baxi'rg`ani, Xaydar Xorezmiy, Al Xorezmiy, Rabg`uziy, Axmed Yugnakiy, Molla Shaydayiy, Maxmud bin Ali Al Kerderiy si'yaqli' so`z sheberlerinin` arasi'nan Xoja Axmed Yassaviy, Beruniy, Suleyman Baxi'rg`ani, Kerderiyler do'retiwshiligine arnawli' toqtap o`tpekshimiz. Sebebi, bul allamalardi'n` ba`ri qaraqalpaq jerinde tuwi'li'p,

do`retiwshilik miynet etip, o`z do`retiwshilikleri menen tek g`ana qaraqalpaq a`debiyati'ni'n` wa`killeri boli'p qoymastan,pu`tkil tu`rkiy du`n`yani'n` u`lken so`z sheberlerine aylani'p ketken ulli' tulg`alar. Solardi'n` biri Xoja Axmed Yassaviy boli'p tabi'ladi'.

Xoja Axmet Yassawiy-bul diniy mistik a`debiyatti'n` en` basli' wa`killerinin` biri boli'p, o`zinin` xali'q arasi'nda og`ada ken` na`siyatlap «Ma`kkee-Muxammed, Tu`rkistanda Xoja Axmet»-dep tani'sti'ri'p ju`rgen sufizm a`ebiyati'ni'n` en` iri wa`kili edi.Oni'n` en` belgili shi'g`armalari'ni'n` biri «Diywana hikmet» (Danali'q kitabi') tu`rk tiles xali'qlardi'n` XII a`sirdegi a`debiy miyraslari'nan biri esaplanadi'. Xoja Axmet Yassawiy bul kitapti' xali'q arasi'nda massali'q tu`rde tarati'w ushi'n da og`uz-qi'pshaq tilinin` ta`sirinde jazg`an. Kitap Tu`rkistanda jazi'li'wi'na qaramastan soni'n` ala qi'pshaq dalasi'na ken` tarqali'p ketken.

Xoja Axmet Yassawiy İspidjab (Sayram) qalasi'nda tuwi'lg`an. Qaysi' ji'li' tuwi'lg`anli'g'i' ma`lim emes. Al qqyy-jil' Tu`rkistan qalasi'nda qayti's bolg`anli'g'i' belgili. Ol erjete kelip, Tu`rkistanda ta`lim alg`an. Buxara qalasi'nda oqi'g`an, arab, parsi' ha`m tu`rki tilerin jaqsi' bilgen. :lken shayi'rli'q talanti' da bolg`an. Ol o`z talanti'n Orta Aziyada sufizmdi tarqati'wg`a jumsag`an.

Yassawiydin` tu`sinigi boyi'nsha adamlar bul du`n`yada o`zin erkin dep esaplaydi'. Gu`namdi' hesh kim bilmeydi dep ko`p qa`teliklerge jol qoyadi'. Biraq alla-talani'n` olardi'n` u`stinen gu`zetip turg`anli'g'i'nan hesh qanday xabari' joq. Soni'n` ushi'n bul du`n`ya adamzatti' qadag`alaw du`n`yasi'. Ha`r qanday adam ekinshi du`n`ya esigine barg`anda, o`zi haqqi'nda juwap beredi degen tu`sinikke keledi.

Yassawiydin` pikiri boyi'nsha adam balasi'ni'n` en` basli' dushpani'-na`psi. Adamni'n` na`psi ne na`rseni ku`semeydi. Eger adam balasi' o`zinin` kewlindegi bar na`rsenin` barli'g'i'n isler bolg`anda, bul du`n`ya qarabaxanag`a aylanadi'. Soni'n` ushi'n da na`psi degennin` de shegi boli'wi' kerek.

Adamni'n` na`psisi jasi'ri'n tu`rde ori'nlanatug`i'n bolsa-bul urli'q. Soni'n` ushi'n da adamlar menin` urli'g`i'mdi' heshkim ko`rmeydi dep oylaydi'. Biraq allatala buni' bilip esapqa ali'p oti'radi'.

Yassawiy shi'n mag`anasi'ndag`i' sufist. Ol derlik ha`rbir hikmetinde bul du'n`yani'n` go`zzalli'g`i'n umi'ti'wdi' ilaji' boyi'nsha ha`rqanday adam xorzar jasap, o du'n`yani'n` ra`ha`tin kutiw kerekligi haqqi'nda uqti'rmaqshi' boladi'. Soni'n` ushi'n da ha`rbirn hikmetinin` izi oni'n` to`mendegi shaqi'ri'q tu`rinde jazi'lg`an qosi'g`i' tamamlana beredi.

Qaraqalpa jerinde tuwi'li'p, do`retiwshilik miynet etken ja`ne bir shayi'r - Sulayman Baqi'rg`aniy. Ol XII a`sirdegi sufistlik tag`liymatti'n` ko`rnekli wa`killerinen biri bolg`an. Sulayman Baqi'rg`aniy shama menen 1123-ji'li' Xorezmnin` Baqi'rg`an awi'li'nda tuwi'ldi'. Ol 1186-ji'li' qayti's bolg`an. Ali'mlar Sulayman Baqi'rg`aniydin` payg`ambar jasi'nda qayti's bolg`anli'g`i'n shamalay oti'ri'p tuwi'lg`an ji'li' haqqi'ndag`i' pikirdi shamalaydi'. Sulayman Baqi'rg`aniy Xoja Axmet Yassawiyden keyingi sufizm ag`i'mi'ni'n` en` ko`rnekli wa`kili boli'p «Ha`kim ata» degen at penen pu`tkil Orta Aziyada ma`lim bolg`an dani'shpanlardi'n` biri. O`zi talantli' shayi'r ha`m shayi'q bolg`an.

Sulayman Baqi'rg`aniydi Ha`kim ata-dep tani'wshi'li'q ta bar. Oni'n` shi'g`armalari' Orta Aziyada qanshama belgili boli'wi'na qaramastan sufist shayi'r bolg`ani' ushi'n son`g`i' da`wirlerde u`yrenilmey kelingen edi. Sulayman Baqi'rg`aniy bizin` jerlesimiz de boli'p esaplanadi'. Oni'n` jerlengen jeri Qon`i`rat penen Moynaq qalasi'ni'n` ortali'g`i'nda. Ha`zir de ka`ramatli' «Ha`kim ata» ati' menen atalg`an u`lken a`wliyeshilik boli'p esaplanadi'. Professor Qabi'l Maqsetov bul haqqi'nda «Bizin` ulli' jerlesimiz, XII a`sirde etken Ha`kim ata shi'g`armalari'»-dep atalg`an at penen u`lken maqala da ja`riyaladi'. Sulayman Baqi'rg`aniy qosi'qlari' eski tu`rki tilindegi Qi'pshaq dialektinde jazi'lg`anli'g`i' ushi'n da xali'q so`ylew tiline a`dewir jaqi'n. Sulayman Baqi'rg`aniydin` shi'g`armalari'ni'n` derlik barli'q ideyasi' quda,

iyman, islam, sha`riyat penen baslani'sli'. Muhammed payg`ambar ha`m oni'n` yaranlari', perishteler, pirlar, o`tkendegi a`wliyeler, ja`nnet penen dozaq, jaqsi' menen jaman, hadalli'q penen harami'li'q, aq penen qara, gu`na` menen iymansi'zlar arasi'nda boladi'. Usi'nday sebepler menen ol o`zinin` kewil da`rtin Allatalani' su`yiwge bag`i'shlaydi'.

Sulayman Baqi'rg`aniy Quran ha`m payg`ambarlar haqqi'ndag`i' ha`dis su`relerinin` syujetlerin de o`z poeziyasi'ni'n` en` basli' temasi' si'pati'nda qabi'l etken. Ma`selen ha`dislerdegi «maldan, bastan za`kat ber», «uyqi' haram», «iymanli' bolsan`, ja`nnette perilerge u`ylenesen`, «perzentin`e ilim u`yret»-dep ayti'lg`an qatarlar oni'n` g`a`zellerinde de ushi'raydi'.

Rabg`uziy qi'ssalarlari' Qazan baspasi'nda «Qi'ssa-sul a`nbiya» dep atalg`an bolsa, negizgi nusqalarda «Qissaiy Rabg`uziy» dep ataladi'. Rabg`uziy qi'ssalarlari' negizinen wg` qi'ssadan ibarat boli'p, bulardi'n` ishinde u`lken ha`m kishi qi'ssalarlari' da bar. Ma`selen, Shiys, Muwsa, Sali'x, Yusip, haqqi'ndag`i' qi'ssa bir lirikali'q povest` da`rejesine ko`terilgen.

Qi'ssalar negizinen payg`ambarlardi' na`siyatlaw tiykari'nda jazilg`an boli'p Muwsa, Nuh, Sali'x, İbrami'm, I'saq, İsmayi'l, Yaqi'p, Yusip, Lot, Ayub, Dawi't, Sulayman, İysa, Yunus payg`ambarlar, payg`ambarlar ha`m a`nbiyalardi'n` o`mirine bag`i'shlang`an hikayatlar menen toli'qti'ri'lg`an.

Rabg`uziy payg`ambarlar haqqi'nda gu`rrin` etiw menen bir qatarda, olardi' kisinin` haqi'n` jemeytug`i'n` hadal ha`m haqi'yqat ushi'n` gu`resiwshi adamlar si'pati'nda da ko`rsetedi. Ma`selen,. Dawi't haqqi'ndag`i' ra`wiyatta` «Dawi't patsha ku`ndiz ma`mleketti basqari'w menen shug`i'llansa, tu`nde da`rwish kiyimin kiyip, el gezip, adamlardi'n` ne menen shug`i'llanatug`i'ni'n` baqlaytug`i'n` edi. Ol xali'qtan: Patshalardi'n` a`dil me? El biylegen ha`kimlerin` xali'qqa zorli'q ha`m zombi'li'q jasap ati'rg`an joq pa?-dep soraydi'. Sonda bir adam` «Dawi't patshami'z jaqsi'. Biraq kisinin` haqi'n` jeydi»-dep aytadi'. Bunnan qapa bolg`an Dawi't patshali'qti' ta`rk etip, qoli'na balg`a ali'p, temirshi usta boli'p ketedi».

Rabg`uziy ha`rbir qi`ssani` jazg`anda oni`n` qaharmanlari`ni`n` xarakterlerin si`zi`p ko`rsetiw ushi`n turmi`sta ushi`raytug`i`n geypara waqi`yalardi` o`z shi`g`armasi`na qosi`p jiberedi. Bul arqali` ol ha`tte u`stemlik su`riwshilerdin` zorli`q-zombi`li`g`i`na bolg`an o`zinin` ayqi`n ko`z qarasi`n da ko`rsetpekshi boladi`. Ma`selen, tap usi` qi`ssadag`i` bir ra`wiyatta: «Dawi`t patsha o`z elindegi bir kisinin` hayali`na ashi`q boli`p qali`pti`. O`z a`rmani`n iske asi`ri`w ushi`n da`rha`l ol hayaldi`n` ku`yewin uri`sqa jiberedi. Tap sol ku`ni patshani`n` aldi`na ari`z ayti`p eki kisi keledi. Birewi ag`asi`, birewi inisi eken. Inisi aytadi`` «Ag`amni`n` toqsan tog`i`z qoyi` bar. Sonday bolsada bu`gin menin` jalg`i`z qoyi`mdi` tarti`p aldi`». Bug`an g`a`zeplengen Dawi`t patsha jigittin` ag`asi`na keyidi`

-Senin` insabi`n` bar ma, o`zi. O`zin`nin` toqsan tog`i`z qoyi`n` bola turi`p, inin`nin` jalg`i`z qoyi`n tarti`p alg`ani`n` ne? Sonda ol kisi juwap qaytardi`:- Sizin` insabi`n`i`z bar ma? O`zin`izdin` toqsan tog`i`z hayali`n`i`z bola tura, birewdin` jalg`i`z hayali`n tarti`p alg`ani`n`i`zdi` xali`q bilmey me?-deпти. So`zden jen`ilgen Dawi`t bir barmag`an tislep alg`an eken.

Qi`ssada bunday hikayatlar og`ada ko`p. Olardi`n` arasi`nda Luqmani` Ha`kim haqqi`ndag`i` hikayat xali`q an`i`zlari`na a`dewir jaqi`n tuadi`. «Shaqli` Iskender», «Nux payg`ambar» haqqi`ndag`i` ra`wiyatlar A`bu Rayxan Beruniydin` «Estelikler» kitabi`n eske tu`siredi. Bul qi`ssa da Nux payg`ambar pu`tkil tirishilikti topan suwi`nan qutqari`p qaladi`. Kemeni ti`shqan teskende, bir ji`lan u`sh bu`klenip ti`g`i`n boladi`. Ji`lan pu`tkil du`n`yani` apattan qutqari`w ushi`n en` mazali` qanda sori`p awqatlani`wi` kerek eken. Soni`n` ushi`nda du`n`yada en` mazali` qandi` ani`qlaw niyetinde Nuh payg`ambar peshshe shi`bi`ndi` jiberedi. Peshe: en` mazali` qan, adamni`n` qani`,-dep qarli`g`i`shqa xabarlaydi`. Qarli`g`ash` mazali` qan sori`g`an tilin`di bir ko`reyin-dep oni`n` tilin qi`rqi`p alg`an. Soni`n` ushi`nda shi`bi`n ses shi`g`ara almay di`zi`lday beredi eken. Ol payg`ambardi`n` aldi`na barg`anda da o`z pikirin bayan ete almay di`zi`lday beripti. Qarli`g`ash` oni`n` so`zinin`

mag`anasi`n tu`sindirmekshi boli`p, ol, du`n`yadag`i` en` mazali`, qan qurbaqani`n` qani` dep ayti`p tur depti. Sol ku`nnen baslap ji`lan qurbaqani` awqat etetug`i`n bolg`an. Bul qi`ssani`n` syujeti diniy tu`sinikler tiykari`nda jazi`lg`ani` menen tiykari`nda o`mir haqi`yqatli`g`i` ushi`n gu`res joli` seziledi. Nux payg`ambar pu`tkil du`n`yada tirishilikni saqlap qali`w ushi`n gu`resedi. Ol ushi`n qayi`q jasap, barli`q janli` ja`niwarlardi` jup-juptan jayg`asti`radi`. Al ti`shqan pu`tkil tirishilik du`n`yasi`na satqi`nli`q jasaydi`. Solay bolsada du`n`yadag`i` en` jawi`z maqluq ji`lan du`n`yani` apattan qutqari`p qali`w ushi`n ja`rdem beredi. Rabg`uziy bul pikiri menen ha`rqanday jaman haywan ha`m adamlarda da jawi`zli`q ha`reket penen birge jaqsi`li`qti`n` da a`lamati` bar dep aytpaqshi`.

JUWMAQ

1. Tu'rklerdin' qaharmani' Alp Er Ton'ga tari'yxı'y shaxs Madi'di'n' uli'wmalasti'ri'lg'an ko'rkem wobrazi. Alp Er menen Madi' bir qi'yli' ma'nidegi atlar. Alp Er yerami'zdan aldi'n'g'i' VII a'sirde jasag'an tu'rk qag'ani'ni'n' ati'. Maxmud Qashg'ari'y ha'm Yusup Has Ha'jib Alp Er Ton'ga parsi' a'debi'yati'nda Afrosi'yab ati' menen su'wretlenetug'i'nli'g'i'n aytadi'. "Devonu lu'g'ati't tu'rk" ta Alp Er To'nga wobrazi' jarati'lg'an xali'q da'stani'ni'n' bo'lekleri' saqlang'an.

Alp Er dana, zukka, qag'an bolg'an. Wol aytqan hikmetli so'zler wo'z qa'wimi arasi'nda belgili bolg'an. «Qutadg'u bilig»da bul hikmetlerden wori'nli' paydalang'an. Da'standag'i' «Alp Er Ton'ga», «Alp Er», «Ton'ga Alp Er», «Jahangi'r kisi», «Dana elbegi», «Elshi basi», «Bekler begi», «Bati'r kisi» ati' menen keltirilgen.

2. «Tumaris», «Shi'raq», «Zarina ha'm Striangiya» si'yaqli' epikali'q shi'g'armalar bizin` erami'zdi'n` buri'ng'i' da`wirlerde do`retilse de fol'klorli'q da'stu'rlerdin` ha`zirgi turk xali'qlardi'n` eposi'nda saqlani'wi' a`yyemgi eposqa bul xali'qlardi'n` haqfi'yqat sherik yekenligin bildiredi. Tariyxtan ma`lim, VI a`sirdin aqi'ri'nda tu'rk qag'anati' shi'g'i'staqi' koreets qolti'g'i'nan baslap, bati'stag'i' Kaspiy tenizine shekemgi bolg'an u`lken ko`lemdegi jerdi iyeleydi. Yen` a`hmiyetlisi bul da`wirde Orxon-Enesiy jazba yestilikleri jazi'p qaldi'ri'lg'an. Ha'r bir da`wirde da`wir na`pesine say ra`wishte xali'qti'n` turmi'si'nan so`z yetiwshi a`jayi'p shi'g'armalar ti'ni'msi'z do`retilip woti'rg'an. Bul shi'garmalardi'n` derlik ba`rshesinde xali'qti'n` arzi'w-u`mitleri, jawgershilik saldari'nan din`kesi kuri'g'an xali'qti'n` yel arasi'nan jetilisip shi'qqan ma`rt ul qi'zlari'na bolg'an isenimi sheber suwretlengen.

3. VI-XI a`sirler arali'g'i'nda tu`rkiy xali'qlardi'n` ortaqla a`debiy miyraslari' si'pati'nda payda boli'p, sol xali'qlardi'n` ba`rshesinin` uli'wmali'q milliy qa`driyatlarina aylani'p ketken Orxon-Enesey bitiklari, Qorqi't-ata kitabi', «Og`uznama» da`stanlari'na ortaqli'q printsipinde tallaw isledik, bul miyraslardi' anaw yaki mi'naw tu`rkiy xali'qti'n` ata miyras mu`lki degen juwmaq jasawdan awlaq turdi'q, biraq bul miyraslardi'n` do`reliwinde qaraqalpaq xalqi'ni'n` da so`zsiz u`lesi bar ekenligin atap o`ttik. Biraq biz ma`selenin` ekinshi ta`repi sheshiwge kelgende a`dewir qi'yi'nshi'li'qlarg'a duwshar keletug'i'ni'mi'zdi' jasi'rmaymi'z. Sebebi bul a`sirlerde, ayri'qsha X-XI a`sirlerde tu`rkiy du`n`yada payda bolg`an barli'q a`debiy-ma`deniy miyraslardi' tu`rkiy xali'qlardi'n` ba`rshesine ortaqla dep bir ko`z-qaras penen bahalaw ilimde qa`te pikirlerge ali'p keliwi mu`mkin. Son`g'i' waqi'tlardag'i' tariyx iliminin` rawajlani'wi' bizge bul pikirlerimizdi qayta qarawg'a, yag'ni'y bul miyraslardi'n` ishinen o`zimizge derek milliy-ruwxı'y bayli'qlari'mi'zdi' ajrati'p ali'wg'a ken` mu`mkinshilik tuwdi'ri'p oti'r.

PAYDALANI'LG'AN A'DEBIYATLAR

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т. 1998.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида хавфсизликка тақдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент. «Ўзбекистон». 1997.
3. Айымбетов Қ. Халық даналығы. Н-1988.
4. Әлеуов Ә. Қарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ойлардың қәлиплеиуи хәм раўажланыуы, «Билим», Нөкис,-1993.
5. Әлеуов Ә. Әйемги Орта Азия халықларының педагогикалық ойлары, «Қар-н», Нөкис, 1987
6. Мәмбетов К. Шығыс әдебияты тарийхы, Нөкис, «Билим», 1993.
7. Мәмбетов К. Әйемги қарақалпақ әдебияты. Нөкис, 1976.
8. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери, Нөкис, 1996.
9. Баҳадырова С. «Китабы дедем Қорқыт», «Қоблан», «Едиге» хәм хәзирги әдебият ҳаққында ойлар, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1992. 3-16-бетлер.
10. Баҳадырова С. Қарақалпақ халық прозасы: миф, әпсана, аңыз..., ӨзРИАҚҚБ Хабаршысы 2007, № 107-110-бб.
11. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. Алматы. 1987.
12. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология, Алматы, 1987. 180-бет.